

Marcello Garzaniti

SŁOWIANIE

Historia, kultury i języki

SŁOWIANIE

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

TLUMACZENIE

Justyna Groblińska, Katarzyna Kowalik

Aleksandra Makowska-Ferenc

REDAKCJA NAUKOWA

Zofia A. Brzozowska, Piotr Krężel, Jan M. Wolski

Marcello Garzaniti

SŁOWIANIE

Historia, kultury i języki

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2023

Tytuł oryginału: Marcello Garzaniti, *Gli slavi. Storia, culture e lingue dalle origini ai nostri giorni*, nuova edizione, a cura di Francesca Romoli

INICJATOR WYDANIA

Georgi Minczew

RECENZENT

Jarosław Dudek

TLUMACZENIE

Justyna Groblińska, Katarzyna Kowalik, Aleksandra Makowska-Ferenc

KOORDYNACJA TLUMACZENIA

Artur Galkowski

REDAKCJA NAUKOWA

Zofia A. Brzozowska, Piotr Kręzel, Jan M. Wolski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WUŁ

Dorota Stępień

BIBLIOGRAFIA

Dorota Stępień

LAYOUT

Monika Rawska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Weronika Szychowska

Na okładce: wyobrażenie świętych Konstantyna-Cyryla i Metodego z uczniami
(malowidło naścienne z monasteru św. Nauma nad Jeziorem Ochrydzkim)

Fot. Mirosław J. Leszka

© 2013 by Carocci editore, Roma, new edition 2019

© Copyright for Polish translation by Justyna Groblińska, Katarzyna Kowalik
Aleksandra Makowska-Ferenc, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-225-5>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07372.16.0.S

Ark. wyd. 32,0; ark. druk. 35,5

ISBN 978-83-8331-225-5
e-ISBN 978-83-8331-226-2

Spis treści

Wstęp do wydania polskiego	13
Przedmowa	21
1. Współczesny świat słowiański	25
1. Kraje słowiańskie na przełomie XX i XXI w.	25
2. Przestrzeń geograficzna i polityczna świata słowiańskiego	26
3. Pokrewieństwo języków, tendencje odśrodkowe i przemiany społeczne	35
4. Literatury słowiańskie a tożsamość narodowa	38
Część pierwsza	
Dawna cywilizacja słowiańska	
2. Etnogeneza Słowian	45
1. Prahistoria Słowian i jej świadectwa	45
2. Identyfikacja pierwszych cywilizacji słowiańskich ze starożytnymi ludami i grupami etnicznymi	47
3. Obszar geograficzny pierwszej cywilizacji słowiańskiej	48
4. Pierwsze świadectwa o Słowianach	54
3. Kultura materialna i kultury pogańskie	57
1. Cywilizacja rolnicza	57
2. Wioski i domostwa	58
3. Rolnictwo	60
4. Pogańskie wierzenia i kultury	64
4. Organizacja społeczna	73
1. Wielka rodzina i ród	73
2. Wspólnota terytorialna i <i>mir</i> Słowian Wschodnich	75
3. Organizacja plemienna	77
4. Podział ziem	80
5. Ewolucja struktur społecznych w epoce historycznej	81
6. Bunty chłopskie	82

5. Pozycja kobiety	83
1. Kolektywne użytkowanie ziemi i prawo własności do przydomowego ogrodu	84
2. Zarządzanie rodziną wielopokoleniową	85
3. Małżeństwo i system dziedziczenia	86
4. Małżonkowie i rody, z których się wywodzili	87
5. Egzogamia i wsie ulicówki	87
6. Snochactwo	88
7. Rodzina naturalna i rodzina społeczna	88
8. Awunkulat	89
9. Hipoteza ewolucyjna	89
6. Język prasłowiański I	93
1. Rosnąca sonorność sylaby	98
2. Monoftongizacja dyftongów z intonacją opadającą	99
3. Upraszczenie grup samogłoska + spółgłoska nosowa	99
4. Zanik spółgłosek na końcu sylaby i krótkie samogłoski	100
5. Grupy <i>or, ol, er, el</i>	100
6. <i>V-</i> oraz <i>j-</i> protetyczne	103
7. Język prasłowiański II	105
1. Palatalizacje	105
2. Pierwsza palatalizacja	105
3. Druga palatalizacja	106
4. Upodobnienia	107
5. Trzecia palatalizacja	107
6. Połączenie <i>j</i> ze spółgłoską poprzedzającą	108
7. Połączenie <i>j</i> z następującą po niej samogłoską tylną	110
8. Prozodia i metryka	110
9. Apofonia	111
8. Język prasłowiański III	115
1. Morfologia języka prasłowiańskiego	115
2. Morfologia rzeczownika	115
3. Zaimki i przymiotniki	118
4. Morfologia czasownika	119
5. Elementy składni	121
6. Słownictwo języka prasłowiańskiego	121

Część druga

Akulturacja Słowian

9. Ekspansja i nowe siedziby	127
1. Awarowie i Słowianie	127
2. Cesarstwo bizantyńskie i królestwo Franków	130
3. Słowiańska ekspansja na Bałkanach	131
4. Wkroczenie Słowian na Półwysep Apeniński	137
5. Ekspansja Słowian na zachód	138
6. Ekspansja Słowian na północ i południe	140
10. Słowianie między cesarstwem bizantyńskim i państwem Franków	143
1. Państwo Franków	143
2. Cesarstwo bizantyńskie	144
3. Początki ludności rumuńskiej	144
4. Reakcja imperiów	146
5. Rynek niewolników	148
6. Stosunki między Rzymem a Konstantynopolem	149
7. Wielkie Morawy i państwo bułgarskie	153
11. Konstantyn-Cyryl, jego wykształcenie i misje	157
1. Wykształcenie Konstantyna-Cyryla	161
2. Misje dyplomatyczne	164
12. Konstantyn-Cyryl, Metody i misja wielkomorawska	169
1. Kariera Metodego	170
2. Przygotowania do misji wśród Słowian	171
3. „Bracia Sołunscy” na Wielkich Morawach i w Panonii	174
4. Pobyt w Wenecji i w Rzymie	175
5. Metody arcybiskupem Słowian	178
13. Europa Środkowo-Wschodnia, Bałkany i Europa Wschodnia w IX–X w.	183
1. Europa Środkowo-Wschodnia między IX a X w.	184
2. Dziedzictwo Konstantyna-Cyryla i Metodego w pierwszym państwie bułgarskim	185
3. Dalmacja, Chorwacja Panońska i początki średniowiecznej Serbii	190
4. Dziedzictwo Konstantyna-Cyryla i Metodego na Słowiańszczyźnie Wschodniej	192
5. Zachodniosłowiański świat i jego wejście w <i>Christianitas</i>	196
5.1. Cesarstwo w czasach Ottonów / 5.2. Księstwo Czech / 5.3. Królestwa Polski i Węgier	

14. Język staro-cerkiewno-słowiański i alfabety do jego zapisu	203
1. Wynalezienie alfabetu głągolicznego	203
2. Głągolica i cyrylica	204
3. Najstarsze zabytki głągoliczne i cyryliczne	212
15. Język staro-cerkiewno-słowiański a język cerkiewnosłowiański	215
1. Język cerkiewnosłowiański i jego redakcje	215
2. Standaryzacja języka cerkiewnosłowiańskiego	219
2.1. Fonetyka i morfologia / 2.2. Składnia / 2.3. Leksyka	
16. <i>Slavia Orthodoxa</i> i <i>Slavia Latina</i> – historia społeczna i polityczna	227
1. Obszar <i>Slavia Orthodoxa</i>	228
1.1. Cesarstwo wschodniorzymskie i Konstantynopol / 1.2. Kościoły autokefaliczne / 1.3. Miasto: od Konstantynopola do Moskwy / 1.4. Tradycja monastyczna / 1.5. <i>Slavia Orthodoxa</i> jako „śródziemie” między chrześcijańskim Zachodem a islamskim Orientem	
2. Obszar <i>Slavia Latina</i>	234
2.1. Idea uniwersalizmu i królestwa / 2.2. Zamki i miasta / 2.3. Organizacja i kontrola społeczeństwa / 2.4. Powstanie pierwszych królestw słowiańskich	
3. Tereny na pograniczu obszarów <i>Slavia Orthodoxa</i> i <i>Slavia Latina</i>	241
17. <i>Slavia Orthodoxa</i> i <i>Slavia Latina</i> – kultura	243
1. Obszar <i>Slavia Orthodoxa</i>	243
1.1. Chrześcijański Wschód i pluralizm językowy / 1.2. Wierność wobec tradycji / 1.3. Neoplatonizm chrześcijański	
2. Obszar <i>Slavia Latina</i>	251
2.1. Monolityczność łaciny / 2.2. Odrodzenie antyku / 2.3. Ponowne odkrycie myśli Arystotelesa	
3. Punkty wspólne i wzajemne uprzedzenia	256
18. <i>Slavia Orthodoxa</i> i <i>Slavia Latina</i> – kwestia języka literackiego	259
1. Obszar <i>Slavia Orthodoxa</i>	260
1.1. Język cerkiewnosłowiański i nowożytny języki słowiańskie / 1.2. Redakcje języka cerkiewnosłowiańskiego: starobułgarska, staroserbska i staroruska / 1.3. Język cerkiewnosłowiański – relacje między poszczególnymi redakcjami / 1.4. Funkcje języka cerkiewnosłowiańskiego i powstanie języków narodowych / 1.5. Narodziny językowej polityki narodowej	
2. Obszar <i>Slavia Latina</i>	267
2.1. Łacina a dziedzictwo kultury klasycznej i chrześcijańskiej / 2.2. Narodziny literatur w językach narodowych / 2.3. Zagadnienie języka literackiego /	

2.4. Stosunek języków narodowych do łaciny – dwa języki, jedna kultura	
3. Dziedzictwo kulturowe Słowian w epoce współczesnej	272

Część trzecia

Udział Słowian w tworzeniu Europy

19. Średniowieczne państwa słowiańskie – obszar <i>Slavia Orthodoxa</i> (XI–XV w.)	277
1. Świat bizantyński – „śródziemie” między Wschodem i Zachodem	277
2. Ostatnie najazdy ze Wschodu	278
3. Ekspansja świata łacińskiego	280
4. Kryzys władzy cesarskiej i powielanie bizantyńskiego modelu politycznego	281
5. Monastycyzm słowiański	281
6. Renesans bizantyński (XI–XII w.)	283
7. Kryzys Rusi Kijowskiej	285
8. Przełomowy wiek XIII	288
8.1. Rozpad cesarstwa bizantyńskiego / 8.2. Najazdy Mongołów / 8.3. Księstwa ruskie	
9. Jesień wschodnioeuropejskiego średniowiecza (XIV–XV w.)	297
9.1. Podbój Bałkanów przez Turków Osmańskich / 9.2. Moskwa i uwolnienie się Rusi spod jarzma Mongołów/Tatarów / 9.3. U źródeł konfliktu polsko-rosyjskiego	
20. Obszar <i>Slavia Orthodoxa</i> między azjatyckim Wschodem i europejskim Zachodem	309
1. Bogomilizm	309
2. Bizantyński hezychazm	312
3. Upowszechnienie hezychazmu i drugi wpływ południowsłowiański	315
21. Słowiańskie państwa w średniowieczu. Obszar <i>Slavia Latina</i> (XI–XV w.)	323
1. Wspólna podróż – kształtowanie się świata zachodniego	323
2. Cesarz i papież	323
3. Chryścianizacja i germanizacja	326
4. Tworzenie się średniowiecznych państw (XI–XIII w.)	328
4.1. Królestwo Czech / 4.2. Królestwo Polskie / 4.3. Królestwo Węgier	
5. Miasta i kultura	330
6. Krucjaty północne – powstanie Prus Wschodnich i Wielkiego Księstwa Litewskiego	332
7. Integracja w świecie zachodnim i ekspansja na wschód (XIV–XV w.)	334
7.1. Królestwo Czech / 7.2. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie / 7.3. Królestwo Węgier	
22. Jan Hus i ruch husycki	343
1. Dynastia Luksemburgów i Czechy	343

2. Nowe warstwy społeczne, reforma religijna i świadomość narodowa w Czechach	343
3. Prekursorzy ruchu husyckiego	345
4. Jan Hus i reforma Kościoła	346
5. Potępienie i śmierć Husa na stosie podczas soboru w Konstancji	347
6. Czeska reakcja: liga utrakwistów i radykalni husyci w Taborze	348
7. Reakcja i rozwój	349
8. Modele kulturowe i korzenie społeczne	350
23. Humanizm i renesans na wschodnim wybrzeżu Adriatyku	353
1. Obszar Istrii i Dalmacji od średniowiecza do czasów nowożytnych	353
1.1. Wczesne średniowiecze (VI–X w.) / 1.2. Późne średniowiecze (XI–XV w.) /	
1.3. Dalszy rozwój historyczny	
2. Odrodzenie <i>studia humanitatis</i> na obszarze Adriatyku	356
3. Miasta i humanizm w Dalmacji	358
3.1. Dubrownik / 3.2. Split / 3.3. Inne miasta i wyspy Dalmacji	
4. Dalmatyński humanizm i literacki język chorwacki	363
24. Humanizm, renesans i reformacja na obszarze słowiańskim	365
1. Odnowa przy jednoczesnym spojrzeniu w przeszłość	366
2. Obszar czeski i łużycki	368
3. Obszar naddunajski i adriatycki	372
4. Obszar polsko-litewski	374
5. Rozwój języków narodowych i kształtowanie się świadomości narodowej	377
25. Moskwa – nowy Konstantynopol i trzeci Rzym	379
1. Bizantyński model „symfonii władz” w Rosji – wielki książę i metropolita	379
2. Sobór ferrarsko-florencki	380
3. Upadek Konstantynopola i jego konsekwencje dla Europy Wschodniej	381
4. Ruchy millenarystyczne	382
5. Idea Moskwy jako trzeciego Rzymu	385
6. Rola monastycyzmu i Kościoła rosyjskiego	386
7. Umocnienie się i ekspansja Cesarstwa Rosyjskiego	391
8. Spuścizna „trzeciego Rzymu” w nowożytnej i współczesnej Rosji	393

Część czwarta

Umocnienie się Słowian w Europie nowożytnej i współczesnej

26. Barok i kontrreformacja w krajach słowiańskich	397
1. Wojny religijne i Czechy	397

2. Państwo polsko-litewskie, Moskwa a kwestia ukraińska	398
3. Zagrożenie tureckie	402
4. Ekspansja katolicyzmu i pedagogiczne dzieło jezuitów	405
5. Kontrola nad kulturą i jej ideologiczne wykorzystanie	408
6. Kultura barokowa	410
7. Komunikacja literacka	415
27. Modernizacja i sekularyzacja państw słowiańskich	419
1. <i>Ancien régime</i> i nowe wyzwania w Europie Środkowo-Wschodniej, Europie Wschodniej oraz na Bałkanach	419
2. Silny, lecz podzielony świat germański	420
3. Kryzys Imperium Osmańskiego	423
4. Rosja Piotra Wielkiego	424
5. Zmiany na terenach słowiańskich	427
6. Rozbiór państwa polsko-litewskiego	427
7. Habsburgowie i Słowianie	428
8. Rosja i Bałkany	429
9. Poważne zmiany kulturowe: reforma edukacji	432
28. Wieki Słowian	437
1. Kształtowanie się świadomości narodowej	437
2. Narodziny ruchów narodowych	440
3. Rozpad starego porządku, światowy konflikt, rewolucja rosyjska	441
4. Druga wojna światowa i Europa po Jalcie	446
5. Realny socjalizm i jego kryzys	448
6. Narody słowiańskie po 1989 r.	451
29. Myśl słowiańska między XIX a XX w.	455
1. Od tożsamości etnicznej do przebudzenia narodowego	455
2. Austrosławizm a narody słowiańskie	458
3. Zwolennicy Zachodu i słowianofile w Rosji	462
4. Rosyjski pansławizm i jego wpływ na świat słowiański	463
5. Słowiańskie braterstwo i jego ideologiczne wykorzystanie w XX w.	466
30. Podstawy i metody slawistyki	469
1. Studia slawistyczne	469
2. Poszukiwanie korzeni kulturowych i podejście porównawcze	471
3. Kluczowe zagadnienia slawistyki	474
4. Rola badań historiograficznych	476
5. Możliwe perspektywy badawcze	478

Zakończenie	483
Bibliografia	485
Aneks 1. Chronologia	515
Aneks 2. Tabele morfologiczne języka staro-cerkiewno-słowiańskiego	547

Wstęp do wydania polskiego

Opublikowana dziesięć lat temu we Włoszech książka, zatytułowana *Gli slavi. Storia, culture e lingue dalle origini ai nostri giorni*, jest adresowanym w swej pierwotnej postaci do włoskiego Czytelnika, a zwłaszcza do studentów uczelni wyższych, kompendium wiedzy na temat historii kultur słowiańskich¹. Obejmuje ono aż 1500 lat historii – od chwili pojawienia się pierwszych grup Słowian u granic cesarstwa rzymskiego aż po ich znaczący wkład w kształtowanie się kultury Europy i Śródziemnomorza w epoce najnowszej. Szczególny akcent został natomiast położony na procesy akulturacji w średniowiecznym i nowożytnym świecie słowiańskim oraz współczesne ruchy odśrodkowe.

Autorzy najnowszych opracowań włoskojęzycznych zazwyczaj koncentrują się na nowożytnej historii poszczególnych narodów, a następnie kierują swoją uwagę w stronę teraźniejszości, mając zasadniczo na celu przedstawienie niedawnych lub nieco starszych konfliktów i omówienie mniej lub bardziej złożonej drogi przebytej przez poszczególne państwa ku integracji europejskiej. Zaledwie w nielicznych przypadkach spotkamy się z rozważaniami, zasadniczo natury ogólnej, na temat odleglejszej przeszłości narodów, uznawanej za coś w rodzaju pierwotnego chaosu, z którego wzięły one swój początek².

W celu głębszego poznania kultur i języków słowiańskich konieczne jest zwłaszcza ustalenie podstawowych cech cywilizacji Słowian, zgodnie ze stanem badań w zakresie archeologii, historii, antropologii i folkloru. Pierwsza

1 M. Garzaniti, *Gli slavi. Storia, culture e lingue dalle origini ai nostri giorni*, red. F. Romoli, con la collaborazione di A. Alberti, M. Betti, A. Cilento, M. C. Ferro, C. Pieralli, L. Pubblici, Roma 2013. Pomysł na niniejsze opracowanie zrodził się jeszcze w latach 90. XX w. Doczekał się realizacji dzięki współpracy z grupą młodych wówczas naukowców włoskich, którzy mieli swój wkład w jego powstanie w zależności od posiadanej wiedzy językowej, literackiej i historycznej. Warto przypomnieć, że w polskim świecie akademickim funkcjonuje od lat niezwykle cenny, choć powstały w zgoła odmiennym celu, podręcznik autorstwa Leszka Moszyńskiego, zawierający omówienie poszczególnych alfabetów i najstarszych zabytków literackich Słowiańszczyzny, a także wprowadzenie do języka prasłowiańskiego, przy uwzględnieniu całego złożonego tła historycznego. L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, wyd. 2, Warszawa 2006.

2 Można tutaj wymienić choćby powszechnie znaną, wydawaną nakładem triesteńskiego wydawnictwa Bei, serię, w ramach której ukazały się książki poświęcone krajom Europy Wschodniej i Bałkanom: Ukrainie, Polsce, Słowenii, Bośni i Hercegowinie, Serbii, Chorwacji i Bułgarii.

część książki, poświęcona „pierwszej cywilizacji słowiańskiej”³, zawiera najbardziej rozpowszechnione interpretacje dotyczące praojczyzny i pierwszych świadectw historycznych na temat Słowian. Autorom publikacji trudno byłoby pominąć wagę najnowszych badań w zakresie wzrostu świadomości ludów słowiańskich wskutek ich spotkania ze światem późnego antyku⁴. W celu opisanego antropologii kulturowej Słowian autor korzysta w szczególności z wieloletnich badań prowadzonych przez Evela Gaspariniego (1900–1982), które niestety nie utrwały się w świadomości naukowej wspólnoty międzynarodowej⁵. Nie brakuje także omówienia głównych cech „wspólnego języka słowiańskiego” w świetle najświeższych badań, prowadzonych jednak przy zachowaniu silnie diachronicznej perspektywy⁶.

Druga część poświęcona jest „procesom akulturacji Słowian”⁷, do której doszło w IX–X w., zwłaszcza za sprawą misji Konstantyna-Cyryla i Metodego, wynalezienia alfabetów i powstania pierwszego języka pisanego Słowian, czyli języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Liczne opracowania proponują zazwyczaj ireniczną wizję epoki Braci Sołuńskich, współpracy misjonarzy bizantyńskich ze Stolicą Piotrową przede wszystkim o nastawieniu

3 M. Garzaniti, *Gli slavi...*, s. 23–105.

4 Por. F. Curta, *The Making of Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*, Cambridge 2001. Zdaniem badacza tożsamość Słowian ukształtowała się nie w idealnym odosobnieniu hipotetycznej praojczyzny, ale w chwili, w której ich cywilizacja zetknęła się z cesarstwem rzymskim, już w czasach Justyniana I Wielkiego, gdy Konstantynopol, w obawie przed kolejnymi najazdami, wypracował złożoną politykę wobec terytorium bałkańskiego. Odminną i pogłębiającą wizję średniowiecznych korzeni świata słowiańskiego w kontekście europejskim zawierają publikacje wydane w serii „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450”, pod redakcją Florina Curty, rozszerzającej na epokę średniowieczną podział na Europę Środkowo-Wschodnią i Europę Wschodnią.

5 Snując rozważania nad słowiańskim kolektywizmem rolniczym i nad rolą wspólnoty w życiu społecznym, E. Gasparini, jeden ze znamienitszych sławistów włoskich, podkreślił pierwotny matriarchalny kierunek pierwszej cywilizacji słowiańskiej. W jego opracowaniu *Il matriarcato slavo. Antropologia culturale dei protoslavi*, Firenze 1973 [wyd. uzup., t. 1–3, Firenze 2010], badacz zwrócił uwagę na takie elementy, jak własność ziemiska kobiet, rodzina matrylokalna i matrylinearna, dziedziczenie dóbr po matce, świadczące wraz z innymi charakterystycznymi aspektami praslłowiańskiej kultury materialnej o istnieniu i przetrwaniu bardzo starej praktyki społecznej, silnie zdominowanej przez pierwiastek matriarchalny.

6 Wspólne dla języka słowiańskiego tendencje, które potem legły u podstaw kształtowania się nowożytnych języków słowiańskich, dobrze zilustrował Nicolaas van Wijk, autor powszechnie cenionej gramatyki historycznej języka praslłowiańskiego, wykorzystanej tu jako punkt odniesienia. N. van Wijk, *Geschichte der Altkirchenslawischen Sprache*, Berlin–Leipzig 1931.

7 M. Garzaniti, *Gli slavi...*, s. 109–226.

antygermańskim⁸. W rzeczywistości jednak ludy słowiańskie dokonywały nieodwracalnego wyboru między dwiema odmiennymi drogami, które raz na zawsze je rozdzieliły: jedna zmierzała w stronę świata łacińsko-germańskiego, druga zaś – bizantyńskiego. Na terytoriach zasiedlanych przez Słowian doszło wówczas do takiego samego rozłamu, jak w schyłkowym okresie starożytności na obszarze śródziemnomorskim, zespojonym ideami uniwersalizmu rzymskiego i chrześcijańskiego, lecz podzielonym na ulegający stopniowej germanizacji romański Zachód i Wschód nabierający coraz bardziej cech bizantyńskich. Aby lepiej opisać ten proces, ostatecznie potwierdzający rozłam w świecie słowiańskim, postanowiliśmy zastosować kategorie *Slavia Latina* (Słowianie katolicy) i *Slavia Orthodoxa* (Słowianie prawosławni), wypracowane przez włoską slawistykę kilka dekad wcześniej⁹, jak również scharakteryzować ich główne cechy społeczne, polityczne, kulturowe i językowe, ukształtowane w epoce średniowiecza. Wskutek rozproszenia różnych ludów słowiańskich na rozległym obszarze – rozciągającym się od Łaby po Wołgę i od Morza Bałtyckiego po Adriatyckie, przyczyniającym się do ich zróżnicowania językowego – a przede wszystkim w wyniku procesów akulturacji i czerpania z dziedzictwa rzymskiego doszło do pierwszego silnego rozłamu kulturowego, który nazaczył cały świat słowiański mocniej od jakiegokolwiek innego europejskiego komponentu etnicznego, doprowadzając w późniejszych wiekach do odmiennych i często przeciwstawnych rezultatów.

W czasach nowożytnych poszczególne kraje słowiańskie kształtowały się stopniowo w oparciu o kulturowe dziedzictwo wieków średnich w kontekście obszarów *Slavia Latina* i *Slavia Orthodoxa*. Wiedza o nich jest niezbędna, jeśli chcemy zrozumieć dynamikę przemian kulturowych i właściwie zinterpretować złożone procesy, które po dziś dzień kształtują świat słowiański. Historycy, literaturoznawcy i językoznawcy zdają się jednak nie doceniać roli przeszłości, co najwyżej projektują na średniowiecze i na jego schyłkową fazę ideę „Europy narodów”, zrealizowaną z dużym opóźnieniem na obszarze słowiańskim, począwszy od jego zachodniej części. Przyjmując taką perspektywę interpretacyjną, wystarczy zaledwie ogólnie wspomnieć o wydarzeniach, które przyczyniły się do wejścia Słowian do historii Europy, a następnie przyjrzeć się dokładniej historii pojedynczego narodu, wykazującego skłonność do maksymalnego

8 Wśród najnowszych monografii warto wspomnieć: A.-E. N. Tachiaos, *Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs*, New York 2001.

9 To zagadnienie uczyniliśmy przedmiotem naszych rozważań już w przeszłości, podkreślając zwłaszcza wkład badawczy Riccarda Picchia, jak również wywołaną przez niego w świecie akademickim dyskusję. M. Garzaniti, *Slavia latina e Slavia ortodossa. Per un'interpretazione della civiltà slava nell'Europa medievale*, „Studi Slavistici” 4, 2007, s. 29–64.

rozszerzenia swojego terytorium. W ten sposób wizja świata słowiańskiego staje się sumą różnych, częstokroć sprzecznych historii narodowych.

Chcąc uniknąć takiej perspektywy interpretacyjnej, postanowiliśmy przyjąć się szczegółowo ogólnym procesom, które miały wpływ na „udział Słowian w powstawaniu Europy”¹⁰. Przyjmując za punkt wyjścia okres średniowiecza, omówiliśmy te etapy, które odegrały decydującą rolę w przejściu do czasów nowożytnych. Mowa tu nie tylko o początkach reformy religijnej, która swoje pierwsze kroki poczyniła w średniowiecznych Czechach za Jana Husa, lecz także o późniejszym czynnym wkładzie świata słowiańskiego w rozpowszechnianie kultury humanistycznej za sprawą rozwoju humanizmu dalmatyńskiego i rozkwitu renesansu polskiego. Paradygmat starożytnego Rzymu nie ogranicza się w każdym razie do Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ale za sprawą idei „Trzeciego Rzymu” przyjmuje konotację ideologiczną w księstwie moskiewskim, spadkobiercy cesarstwa bizantyńskiego.

Ostatnia część książki, zatytułowana *Umocnienie się Słowian w Europie nowożytnej i współczesnej*¹¹, poświęcona jest roli narodów słowiańskich we współczesnej historii europejskiej. Mogłoby się wydawać, że wielkie imperia skazały średniowieczne narody na niebyt, narzucając Słowianom jarzmo niewoli. Tylko pozornie, bo w rzeczywistości nigdy nie stracili oni swojej tożsamości, a wraz z nastaniem romantyzmu przeżywali swoje odrodzenie, wymierzając ostrze sprzeciwu w świat germański, Imperium Rosyjskie oraz Wysoką Portę, zachowując przy tym trudną równowagę między tożsamością narodową a przynależnością etniczną, co pozostawiło głęboki ślad w dziewiętnastowiecznym panslawizmie. Nie ulega wątpliwości, że świat słowiański – mozaika różnych narodowych tożsamości, kultur i języków – ze wszystkimi swoimi sprzecznościami i przeciwieństwami odegrał rolę pierwszoplanowego bohatera w tzw. „krótkim wieku XX”.

Gdybyśmy już na samym początku postanowili skupić się na dziejach poszczególnych ludów słowiańskich, wyrządzilibyśmy krzywdę tym wszystkim, którym zależy na zgłębieniu historii ich kultur, albowiem pozbawilibyśmy ich szerszej – europejskiej i uniwersalnej – perspektywy, która jest im przynależna. Istnieje ponadto ryzyko, że wybór perspektywy czysto narodowej uniemożliwiłby właściwe zrozumienie wydarzeń i postaci, które odcisnęły na niej trwałe piętno, wykraczając często poza swoje narodowe granice. Co więcej, taka perspektywa mogłaby też sekundować rozwojowi nastrojów i przesądów nacjonalistycznych, żywych również dzisiaj. Jednocześnie trudno byłoby odczytać historię kultur słowiańskich w świetle ideologii panslawistycznej, w ramach

10 M. Garzaniti, *Gli slavi...*, s. 229–323.

11 Tamże, s. 325–394.

której odwoływano się w przeszłości do pojęcia braterstwa Słowian, uwzględniając cele *stricte* polityczne, a mianowicie wyzwolenie ich spod jarzma osmańskiego czy próbę powstrzymania ekspansji niemieckiej. Nie tak dawny upadek Związku Radzieckiego, a w nieco mniejszym stopniu rozpad Federacji Jugosłowiańskiej wybudziły świat słowiański z pojałańskiej hibernacji i uruchomiły ponownie nieuchronny proces odśrodkowy, charakteryzujący zasadniczo całą historię Słowian. Hasła przewodnie nakazują dzisiaj rozróżnić, wynosić na piedestał te elementy, które decydują o oryginalności danej kultury, języka czy narodowej bądź lokalnej literatury. Dodatkowo to, co wcześniej łączyło (czy tylko zdawało się łączyć), dzisiaj staje się przyczyną podziału, począwszy od kwestii praojczyzny, dziedzictwa Konstantyna-Cyryla i Metodego, jak również pierwszych świadectw w języku staro-cerkiewno-słowiańskim.

Do tych współczesnych tendencji dochodzą niektóre ogólne przesady, które utrudniają właściwe odczytanie przeszłości. Po pierwsze, silnie i trwale zakorzenił się na Zachodzie przesąd, jakoby Europa, jako twór kulturowy i społeczny, pokrywała się z Zachodem, mimo że coraz częściej w obrębie tego modelu zarysowują się wyraźne sprzeczności. Po drugie, obecne jest twierdzenie, jakoby zachodnia historia stanowiła okres nieprzerwanego rozwoju poszczególnych narodów, począwszy od średniowiecza, w opozycji do władz uniwersalnych, którymi byli papież i cesarz, co było nieuniknioną spuścizną schyłkowej starożytności. W takiej wizji historii europejskiej główną rolę odgrywają zawsze Francja, Hiszpania i Anglia jako pierwsze państwa narodowe, do których pozostałe państwa stopniowo się dostosowywały. W tej perspektywie Słowianie i przede wszystkim Europa Wschodnia stają się czymś w rodzaju peryferii, *banlieue* Zachodu; stają się niczym innym jak biernymi podmiotami, sprowadzonymi na zawsze do roli twórców pozbawionych zdolności kierowniczych w historii kulturowej, społecznej i politycznej Europy Zachodniej. Zadaniem nowożytnych historyków była zatem rekonstrukcja procesów rozwoju poszczególnych narodów i określenie czynionych przez nie postępów w dostosowywaniu się do dominujących wzorców. W tej panoramie na skrajnym wschodzie Europy na plan pierwszy stopniowo wysuwa się Rosja, sytuująca się na trudnej do określenia pozycji między narodem a imperium euroazjatyckim.

W książce *Gli slavi. Storia, culture e lingue dalle origini ai nostri giorni* postanowiliśmy podążać trudniejszą, bo mniej uczęszczaną i nieoznakowaną jeszcze ścieżką, próbując odtworzyć w całej jej złożoności historię kultur słowiańskich i prześledzić zarówno rozwój charakterystycznych dla niej, przeciwstawnych sobie kierunków łacińskiego Zachodu i bizantyńskiego Wschodu, jak również ukazać uzależnioną od tej przynależności etnicznej dynamikę oraz siły odśrodkowe, które doprowadziły do powstania największej liczby narodów, jaką jedna grupa etniczna wytworzyła w Europie. W szerszej perspektywie

Zivilisationsgeschichte czy *Kulturgeschichte* pierwszoplanową rolę odgrywają zmiany w sferze religijnej, kulturowej, literackiej i językowej, głęboko zakorzenione w długotrwałych procesach historycznych i tradycjach ludowych.

Staraliśmy się – idąc niejako pod prąd wytyczonych dotychczas kierunków – ukazać właściwą hermeneutykę tej złożonej i różnorodnej dziedziny, koncentrując się zwłaszcza na silnej korelacji pomiędzy różnymi kierunkami religijnymi i kulturowymi oraz na kwestii języka. W przypadku pierwszego aspektu potrzebne jest istotne terminologiczne wyjaśnienie. Otóż zasadniczo lepiej mówić o kierunku kulturowym i religijnym niż o chrystianizacji, nawet jeśli słuszne pozostaje użycie tego terminu. Należy przyznać, że ludy uważane za „barbarzyńskie” nie miały styczności z ogólnym przesłaniem chrześcijańskim, lecz z wypracowaną syntezą filozoficzno-teologiczną, powstałą w schyłkowej fazie starożytności, a także ze złożoną tradycją społeczną i liturgiczną, wykształconą na przestrzeni wieków w basenie Morza Śródziemnego. Ta synteza spod znaku neoplatonizmu wyrażała się poprzez różne formy tradycji łacińskiej (z silnymi wpływami frankijsko-germańskimi) i greckiej, rozwijając jednocześnie – przy zachowaniu wewnętrznej różnorodności – swoje własne cechy szczególne, które z kolei wyrażały się za pośrednictwem dwóch języków kultu i kultury – łaciny i greki. Z tego powodu uznaliśmy za niezwykle ważne, by podkreślić wagę *medium* językowego obu nurtów chrześcijaństwa (łacińskiego i greckiego) w rozwoju kultur słowiańskich. Przyjrzymy się w tym kontekście na przykład związkowi łaciny i słowiańskich języków wernakularnych na obszarze *Slavia Latina* albo wpływowi języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, który rozwijał się w oparciu o model grecki, w historii literackich języków słowiańskich w świecie bizantyńsko-słowiańskim¹².

W obrębie procesów akulturacji, przy jednoczesnych poważnych konsekwencjach w procesie podziału języków i kultur słowiańskich, sytuuje się także rozwój kultury humanistycznej i renesansowej. Wywodzące się z Włoch odrodzenie zainteresowania starożytnością, ponownie stawiające w centrum człowieka, rozprzestrzeniło się w pierwszej kolejności na wybrzeżu Dalmacji, dając początek chorwackiemu humanizmowi, następnie zaś rozkwitało wzdłuż brzegów Dunaju, aż w końcu poprzez tereny Czech dotarło do Polski, wydając trwałe owoce w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W rozwój kultury humanistycznej i renesansowej wnieśli swój wkład przede wszystkim Zachodni Słowianie, za wyjątkiem mieszkańców miast w Dalmacji i Słowian Wschodnich, zamieszkujących tereny Rusi, cieszących się od XVI w. nowym klimatem kulturowym właściwym Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

12 Autorem badań, które pozwoliły wysnuć powyższą refleksję poświęconą „kwestii języka”, a uwzględniającą główne kierunki rozwoju nowożytnych języków słowiańskich i ich tradycji literackich, jest Riccardo Picchio. *Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi*, red. R. Picchio, Roma 1972.

Pierwszym ruchom odśrodkowym tamtego okresu nie są obce wersje Pisma Świętego i katechizmów w językach wernakularnych, powstałe w pierwszej kolejności na obszarze zdominowanym przez protestantyzm, a z czasem coraz bardziej powszechne w świecie katolickim i prawosławnym. Tymczasem, mimo zróżnicowania wyznaniowego i pojawienia się języków wernakularnych, można wskazać istnienie silnej, wspólnej im wszystkim podstawy w postaci kultury barokowej, która stanowiła pierwszy kierunek zdolny stworzyć wspólny idiom dla całej Europy XVII w. Na przestrzeni XIX w., w okresie romantyzmu i postromantyzmu, miał miejsce rozwój ruchów narodowowyzwoleńczych, któremu towarzyszyły ruchy dośrodkowe związane z ponownym odkryciem idei słowiańskości. Inna była już jednak dynamika tego procesu.

Aby zrozumieć historię kultur słowiańskich w Europie Środkowo-Wschodniej i Europie Wschodniej, nie należy również pomijać wkładu pozostałych grup etnicznych, które odegrały istotną rolę w kształtowaniu tej przestrzeni europejskiej, niekiedy górując nawet nad ludami słowiańskimi. Widać to nie tylko na płaszczyźnie etnicznej, lecz także na płaszczyźnie religijnej i kulturowej, zwłaszcza tam, gdzie poza „konkurencją” katolicyzmu, protestantyzmu i prawosławia uwidacznia się wiekowa obecność judaizmu, wyznawanego przez wspólnoty, które przywędrowały z terenów germańskich, jak również obecność islamu, która przybrała na sile wskutek konwersji mających miejsce na Bałkanach w okresie panowania Imperium Osmańskiego.

Rozważaniom tym więcej miejsca i uwagi poświęcimy w kolejnych rozdziałach książki. Tutaj chcieliśmy tylko zasygnalizować istnienie różnych kluczy interpretacyjnych, niezbędnych do tego, aby właściwie zrozumieć historię kulturową Słowian, a także by ukazać bardziej starannie opracowaną rekonstrukcję przestrzeni europejskiej. Warto przy tej okazji nadmienić, że polskojęzyczne wydanie tej książki jest pierwszą z planowanych wersji słowiańskich. Mamy nadzieję, że udało się nam, wychodząc poza włoski kontekst akademicki, wyodrębnić aktualne zmiany w świecie słowiańskim i europejskim w szerszej perspektywie historycznej¹³.

Pragniemy serdecznie podziękować wszystkim, którzy współpracowali przy tworzeniu polskiej wersji tego tomu – począwszy od tłumaczy, poprzez kolegów, którzy pomagali w udoskonalaniu pracy, a skończywszy na wydawcy, który wziął na siebie ciężar publikacji.

Florencja, 4 marca 2023 r., dzień wspomnienia św. Kazimierza

13 Pierwotna wersja wprowadzenia do wydania polskiego została opublikowana w: M. Garzaniti, *Procesy akulturacji w średniowiecznym i nowożytnym świecie słowiańskim i współczesne tendencje odśrodkowe*, [w:] *Słowiańska wieża Babel*, t. 1: *Kultura i dialog*, red. J. Czaja, I. Jermaszowa, M. Wójciak, B. Zieliński, Poznań 2018, s. 9–16.

Przedmowa

Oddajemy do rąk polskich Czytelników dzieło ze wszech miar niecodzienne. Jego Autor, prof. Marcello Garzaniti (ur. 1956 r.) – wieloletni wykładowca Uniwersytetu we Florencji (Università degli Studi di Firenze), a jednocześnie rozpoznawalny w międzynarodowym środowisku filologów sławistów badacz średniowiecznych literatur słowiańskich – podjął się w nim bowiem zadania tytanicznego, a właściwie przekraczającego siły jednego człowieka: ukazania w jednym, niezwykle obszernym tomie historii, kultury, piśmiennictwa i języków wszystkich Słowian (zarówno Zachodnich, jak i Południowych oraz Wschodnich), poczynając od ich tonących w mrokach dziejów prapoczątków, przez rozległe zarysowane średniowiecze, po epokę nowożytną i czasy współczesne.

Zaznaczmy od razu, że na kartach niniejszej książki ukazane zostały dzieje Polaków uznanych za immanentną część Słowiańszczyzny Zachodniej czy też – używając terminologii Autora – obszaru *Slavia Latina*. Perspektywa ta może budzić zdziwienie polskich Czytelników, gdyż na gruncie rodzimej humanistyki (zwłaszcza historiografii) nie była dotąd, m.in. ze względu na konotacje z dziewiętnastowiecznym panslawizmem, zbyt często przyjmowana. Warto jednak pamiętać, że dla badacza włoskiego stanowi ona podstawowy punkt odniesienia. Poza słowiańską przestrzenią kulturową, w wielu ośrodkach akademickich na Zachodzie (w Europie i Ameryce Północnej) studia nad polskim językiem, literaturą czy historią prowadzone są zazwyczaj – zarówno na płaszczyźnie naukowej, jak i dydaktycznej – w szerszym nurcie badań sławistycznych (*Slavic studies*).

Właśnie z myślą o rozwoju tej specjalności w ramach studiów neofilologicznych na uczelniach włoskich powstało prezentowane kompendium. W zamierzeniu Autora miało być pierwszym podręcznikiem akademickim zbierającym w jednym tomie najważniejsze zagadnienia z zakresu historii i kultury Słowian, adresowanym do studentów sławistyki we Włoszech, w większości realizujących program o profilu rusycystyczno-polonistycznym. Osnową głównej narracji stały się materiały zgromadzone przez prof. Marcella Garzanitiego w toku wielu lat pracy dydaktycznej na Wydziale Edukacji, Języków, Międzykulturowości, Literatur i Psychologii (Dipartimento di Formazione, Lingue, Intercultura, Letterature e Psicologia) Uniwersytetu we Florencji, m.in. nagrania jego wykładów opracowane następnie przez prof. Francescę Romoli z Uniwersytetu w Pizie. Treść studium wzbogacają również tzw. kapsułki (wł. *riquadro*)

prezentujące w syntetyczny sposób wybrane zagadnienia oraz wybór poświęconej im literatury przedmiotu, przygotowane w latach 2006–2009 przez zespół badaczy, w którego skład wchodzi, obok samego Autora: Alberto Alberti, Maddalena Betti, Adele Cilento, Maria Chiara Ferro, Claudia Pieralli, Lorenzo Pubblici, Francesca Romoli, Elena Dell’Omo, Aleksandra Filipović i Marco Scarpa. W polskim wydaniu pod każdą kapsułką zamieszczamy imię i nazwisko jej twórcy, bez podpisu pozostawiając jedynie te, które zostały opracowane przez prof. Marcella Garzanitiego. Prof. Francesca Romoli napisała ponadto rozdział 5 niniejszej książki i wspierała Autora w zestawianiu tablic chronologicznych w *Aneksie 1*, a prof. Alberto Alberti z Uniwersytetu w Bolonii służył mu pomocą przy redagowaniu rozdziałów 6 i 7. Kompendium zostało opublikowane w 2013 r. nakładem Carocci editore, prestiżowego wydawnictwa rzymskiego w ramach serii podręczników akademickich, bardzo szybko zyskując we Włoszech rangę fundamentalnego opracowania historii i kultury Słowian, wprowadzającego wielu, przede wszystkim młodych Czytelników w specyfikę Europy Środkowo-Wschodniej, Bałkanów i Europy Wschodniej. W 2019 r. w tej samej oficynie wyszło drukiem jego drugie, uzupełnione wydanie, stanowiące podstawę niniejszego przekładu i edycji.

Na polskim, *par excellence* słowiańskim gruncie prezentowana książka nigdy nie będzie mogła aspirować do roli pierwszego i podstawowego źródła wiedzy na temat dziejów naszej części Europy. Z oczywistych względów nie może być też u nas wykorzystywana w charakterze podręcznika akademickiego na studiach historycznych, slawistycznych, a tym bardziej polonistycznych. Dla rodzimego odbiorcy ma ona jednak inną wartość – jest prezentacją świeżego, oryginalnego, a jednocześnie holistycznego spojrzenia z zewnątrz, opracowanego przez Autora nie-Słowianina z myślą o równie niesłowiańskich Czytelnikach. Jako taka stanowić będzie nieoceniony materiał dla specjalistów z zakresu historii historiografii czy studiów interkulturowych, badających zmieniające się z biegiem dekad i stuleci (lub przeciwnie – z jakiegoś powodu spetryfikowane) wyobrażenia na temat Polski i państw ościennych, zawarte w tekstach twórców i uczonych spoza świata słowiańskiego. Biorąc pod uwagę niebywały sukces wydawniczy i czytelniczy prac brytyjskiego historyka Normana Daviesa – do którego szkoły historiograficznej prof. Marcello Garzaniti świadomie nawiązuje, wzbogacając swój wywód wspomnianymi „kapsułkami” – należy żywić nadzieję, że z podobnie życzliwym przyjęciem szerszych kręgów polskich odbiorców spotka się ujęcie dziejów i kultury Słowian pióra badacza włoskiego. Z pewnością warto zagłębić się w intelektualny świat Autora, choćby poszukując odpowiedzi na pytania: co o nas i naszych sąsiadach wiedzą slawiści na Zachodzie, w jaki sposób nas postrzegają i jakie czynniki formują ich wyobrażenia na nasz temat.

Z inicjatywą przeszczepienia myśli prof. Marcella Garzanitiego „z ziemi włoskiej do Polski” i opublikowania niniejszej książki w Wydawnictwie Uniwersytetu Łódzkiego wyszło kilka lat temu dwóch naukowców z Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego: prof. Georgi Minczew z Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ i prof. Artur Gałkowski, kierownik Zakładu Italianistyki Instytutu Romanistyki UŁ. Wykonanie przekładu na język polski w tej ostatniej jednostce powierzono młodym badaczkom: dr Justynie Groblińskiej, dr Katarzynie Kowalik i dr Aleksandrze Makowskiej-Ferenc. Brzemię redakcji naukowej złożono natomiast na nasze barki – historyków, a jednocześnie slawistów: dr hab. Zofii A. Brzozowskiej, prof. UŁ, dr. Piotra Kręzła (oboje z Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ) i dr. Jana M. Wolskiego (z Centrum *Ceraneum* UŁ). Ponieważ wszyscy, w ramach badań filologicznych, koncentrujemy się na zagadnieniach związanych z literaturą i kulturą, o konsultację szeregu lingwistycznych części kompendium poprosiliśmy dr. Marka Majera – językoznawcę z Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ.

Przekładowo-wydawniczy charakter projektu zadecydował o tym, iż względem koncepcji i tekstu Autora mogliśmy spełniać jedynie rolę sekundarną. Należy podkreślić, że znający język polski prof. Marcello Garzaniti osobiście sprawdził przekład, a ostateczna postać tekstu w tym wydaniu jest rezultatem jego bezpośredniej współpracy z redaktorami naukowymi. Zaowocowała ona zastosowaniem, na życzenie Autora, w kilku partiach narracji wskazanych przez niego sformułowań i terminów, innych niż rozpowszechnione w polskiej literaturze naukowej, np. zamiast „osad archeologicznych” odnajdziemy „wioski”, a zamiast prasłowiańskich „świętych gajów” – „kult drzew”. Chcąc osadzić myśl włoskiego uczonego w kontekście polskiej humanistyki, redaktorzy naukowi wprowadzili do tekstu informacje o istniejących polskich przekładach cytowanych i omawianych źródeł, a także – uzupełnili odnośniki bibliograficzne o prace rodzimych badaczy i tłumaczenia na język polski dzieł naukowców zagranicznych. Terminy i frazy pochodzące z języków zapisywanych cyrylicą, poza odnośnikami bibliograficznymi, podane zostały w transliteracji na alfabet łaciński.

Projekt nie mógłby zostać doprowadzony do końca, gdyby nie życzliwość i niezwykle zaangażowanie wielu osób. Chcielibyśmy więc najserdeczniej podziękować za jego organizacyjne i finansowe wsparcie: prof. dr hab. Joannie Jabłkowskiej, dziekanowi Wydziału Filologicznego UŁ, prof. dr. hab. Mirosławowi J. Leszce z Centrum *Ceraneum* UŁ, prof. dr hab. Anicie Staroń, dyrektorowi Instytutu Romanistyki UŁ oraz dr. hab. Ivanowi N. Petrowowi, prof. UŁ, kierownikowi Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ. Za pomoc przy zredagowaniu niektórych językoznawczych części książki jesteśmy bardzo wdzięczni dr. Markowi Majerowi – naszemu Koledze z Katedry Filologii

Słowiańskiej UE. Osobne podziękowania należą się mgr. Marcinowi Wyrembelskiemu z Uniwersytetu we Florencji, który wspierając prof. Marcella Garzanitiego w pracy nad autoryzacją tekstu, jako romanista-italianista z jednej strony i rodzimy użytkownik języka polskiego z drugiej, przyczynił się do udoskonalenia przekładu i zwiększenia jego spójności z pierwotną myślą Autora. Dziękujemy również prof. Jarosławowi Dudkowi z Instytutu Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego, specjalizującemu się w dziejach Bałkanów i Europy Południowo-Wschodniej, za przygotowanie recenzji wydawniczej tej publikacji. Ze wszech miar wyjątkowe wyrazy uznania i wdzięczności należą się jednak Pani Redaktor Urszuli Dzieciatkowskiej z Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, która na wszystkich etapach prac służyła nam pomocą i radą, będąc dla nas nieocenionym wsparciem w niekończących się zmaganiach z tekstem. Dziękujemy też Pani Redaktor Dorocie Stępień za czas poświęcony na pracę nad tą książką.

Przekazując niniejszą publikację w ręce polskich Czytelników, redaktorzy naukowcy mogą jedynie sugerować, by spojrzeli na nią z takiej samej perspektywy, z jakiej jej Autor ukazał dzieje i kulturę Słowian – z dystansu. Patrzenie na samych siebie oczami innego człowieka, przejrzanie się w jego wizji jak w zwierciadle, nawet jeśli czasem oznacza opuszczenie własnej „strefy komfortu”, otoczonej murem rozpowszechnionych w rodzimym środowisku sądów i wyobrażeń, zawsze jest niezwykle cennym poznawczo i intelektualnie wzbogacającym aktem.

Zofia A. Brzozowska

Piotr Krężel

Jan M. Wolski

1

Współczesny świat słowiański

1. Kraje słowiańskie na przełomie XX i XXI w.

Przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne na Bałkanach, w Europie Środkowo-Wschodniej i Europie Wschodniej pod koniec XX w. radykalnie zmieniły oblicze kontynentu europejskiego. Na mapach pojawiły się nowe państwa, inne całkowicie zmieniły swoją strukturę, niektóre stały się częścią Wspólnoty Europejskiej. Wśród nich ważne miejsce zajmują kraje słowiańskie – od Słowenii przez Słowację, Czechy, Polskę, Chorwację aż po bardziej wysuniętą na wschód Bułgarię – dziś już członkowie Unii Europejskiej. Negocjacje akcesyjne trwają z Bośnią i Hercegowiną oraz Serbią. Na europejskich mapach pojawiły się nowe państwa – Ukraina i Białoruś, ale również Czarnogóra oraz Macedonia, początkowo określana akronimem FYROM (Former Yugoslav Republic of Macedonia), a dziś funkcjonująca pod nazwą Macedonia Północna (por. kapsułka 4). Rosja, mimo drastycznie okrojonego terytorium w stosunku do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), ciągle pozostaje państwem eurazjatyckim, przewyższa pod względem powierzchni wszystkie inne kraje i sięga aż po wybrzeża Oceanu Spokojnego. Ponadto w ostatnich dziesięcioleciach masowa emigracja z Bałkanów, Europy Środkowo-Wschodniej i Europy Wschodniej spowodowała napływ setek tysięcy pracowników do państw zachodnich. W ten sposób nauczyliśmy się rozpoznawać języki słowiańskie i niektóre słowiańskie tradycje, do których Słowianie czują się szczególnie przywiązani.

Kontakt z krajami słowiańskimi, a także narodami je zamieszkującymi na Zachodzie nie ułatwia wiedza zdobyta w szkole. W zachodnich podręcznikach do historii mówi się co najwyżej o Rosji i to wyłącznie w kontekście historii współczesnej. Omawia się rewolucję bolszewicką, stalinowski reżim i zimną wojnę (por. rozdział 28). Sama przeszłość Rosji, jej wielostronne związki z eurazjatyckimi ośrodkami władzy – od nomadyzmu środkowej Azji po świat bizantyński, arabski i liczne kultury kontynentalne – są często zupełnie nieznanne. Poziom wiedzy na temat innych krajów jest dość niski. Wyjątkiem są tu tylko echa działalności polskiego związku zawodowego „Solidarność” szczególnie w latach 80. XX w. oraz wkład pozostawiony przez papieża Jana Pawła II (1920–2005), który przeszedł już do historii (i do hagiografii).

Bałkany, Europa Środkowo-Wschodnia i Europa Wschodnia dziś

Wiedza o słowiańskim świecie

Wraz z wybuchem wojen bałkańskich (1912–1913) oraz konfliktem w Jugosławii (1991–1999) księgarnie wypełniły się esejami, kronikami i powieściami, odnawiając w ten sposób w zbiorowej wyobraźni ideę Bałkanów jako ziemi krwawych konfliktów, w których przynależność narodowa i wyznanie wydają się ze sobą łączyć. Mniejszą natomiast uwagę przykuł konflikt na Ukrainie, który dotknął przede wszystkim regiony wschodnie, a także kwestia Krymu zaanektowanego przez Federację Rosyjską (w marcu 2014 r.). Ogólnie rzecz ujmując, zachodnia opinia publiczna z trudem rozróżnia poszczególne, często współlistniejące od wieków z innymi grupami etnicznymi, ludy słowiańskie i w zależności od kraju okazuje im nieufność głównie z obawy przed konkurencją na rynku pracy różnych krajów zachodnich.

Przy bardziej wnikliwym i świadomym spojrzeniu, obraz ten okazuje się dużo bardziej skomplikowany oraz różnorodny. O ile w obrębie kontynentu europejskiego, rozumianego geograficznie jako obszar od Oceanu Atlantyckiego po Ural, świat słowiański pod względem liczby mieszkańców i powierzchni stanowi element większy niż świat germański czy romański, to już wewnątrz niego zachodzą głębokie różnice kulturowe, społeczne oraz polityczne, które często leżały u podstaw konfliktów i podziałów występujących w mniej lub bardziej odległej przeszłości (por. mapa 1).

2. Przestrzeń geograficzna i polityczna świata słowiańskiego

Z geograficznego punktu widzenia ludy słowiańskie zajmują dość rozległy obszar, który od regionu Europy Środkowej i wybrzeża Adriatyku rozciąga się daleko poza granice Europy aż po Ocean Spokojny. Ze względu na Ocean Atlantycki zarówno świat germański, jak i romański nie mógł się cieszyć taką ekspansją terytorialną. Mniejszości słowiańskie obecne w Niemczech i Włoszech już przed wiekami poprzedziły współczesne fale migracyjne. We wschodnich Niemczech żyją Łużycanie (Serbołużycanie) reprezentujący pozostałości licznych wspólnot słowiańskich, które w średniowieczu zostały poddane procesowi germanizacji (por. kapsułka 1).

Mniejszości
słowiańskie
na obszarze
niemieckim
i włoskim

Kapsułka 1. Łużycanie

Łużycanie lub Serbołużycanie (w niem. także *Wenden*) to słowiańska grupa etniczna licząca obecnie jedynie 50 000 osób. Zamieszkują oni wschodnie Niemcy między Brandenburgią (Dolne Łużyce, na północy) a Saksonią (Górne Łużyce, na południu) w dolinie górnej Sprewy. Na tych dwóch obszarach do dziś używa się języków dolnołużyckiego i górnołużyckiego. Pierwsze świadectwa ich piśmiennictwa pojawiły się w kontekście reformacji oraz kontrreformacji i sięgają XVI w. Serbołużycanie stanowią ostatni ślad ludów słowiańskich, którzy pierwotnie zamieszkiwali tereny na zachód od Odry.

Mapa 1. Bałkany, Europa Środkowo-Wschodnia i Europa Wschodnia, 2019 r.

Pozostali zostali zasymilowani najpierw w ramach polityki Karola Wielkiego, a później przez władców saksońskich. Linia fortyfikacyjna, którą Karol Wielki ustanowił w 805 r. w celu obrony innych podbitych terytoriów, nosiła właśnie nazwę *limes sorabicus* („granicy łużyckiej”).

[Alberto Alberti]

Literatura: od 1952 r. wychodzi czasopismo poświęcone łużyczanom: „Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur”. *Die Sorben in Deutschland. Sieben Kapitel Kulturgeschichte*, red. D. Scholze, Bautzen 1993; A. Trovesi, *I serbo-lusaziani. Storia, letteratura, lingua*, Milano 2007; N. Dołowy-Rybińska, *Języki i kultury mniejszościowe w Europie: Bretończycy, Łużycanie, Kaszubi*, Warszawa 2011.

.....

We Włoszech na łuku alpejskim obecne są wspólnoty należące do grupy etnicznej bliskiej Słowiencom. Natomiast wspólnoty serbsko-chorwackie, które w późnym średniowieczu przeniosły się do Włoch południowych, niemal wymarły (por. kapsułka 2).

.....

Kapsułka 2. Obecność Słowian w południowych Włoszech

Początki obecności Słowian na Półwyspie Apenińskim, mimo że miały charakter śladowy, są datowane na VII w. Wtedy kilka plemion przemierzyło Adriatyk i przybyło do egzarchatu Rawenny i Pentapolis. Na przełomie X i XI w. zwiększył się słowiański wpływ w Kalabрії i Longobardii, w której w 926 r. książę (żupan) Michał Wyszewic zapoczątkował nową migrację do Gargano. Podróżnik ibn Hāwqal (X w.) pisał o słowiańskiej dzielnicy w Palermo w arabskiej części Sycylii. Niektóre źródła wspominają też o innych osadach na Sycylii i w Kalabрії. Wyróżnia się trzy okresy migracji. W najdawniejszym z nich (VII w.–koniec XII w.) powstały pierwsze osady słowiańskie. Kolejnej fazy migracji sprzyjali Andegawenowie i Aragonowie (koniec XIII w.–pierwsza połowa XV w.). Trzeci zaś okres wiąże się z tureckim najazdem na Bałkany (połowa XV w.–początek XVI w.). Dziś o dawnej obecności Słowian świadczą w niektórych regionach onomastyka i toponomastyka. Bezpośredni dowód stanowią mniejszości w regionie Molise w gminach Acquaviva Collecroce, San Felice i Montemitro.

[Adele Cilento]

Literatura: M. Capaldo, *Slavi balcanici in Italia meridionale tra il VII e il XVI secolo. Sintesi storiografica e prospettive di ricerca*, [w:] *Studi slavistici in onore di Carlo Verdiani*, red. A. M. Raffo, Pisa 1979, s. 55–63; M. Rešetar, *Le colonie serbo-croate nell'Italia meridionale*, red. V. Treu, M. Gardenghi, Campobasso 1997 [wyd. oryg. *Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens*, Wien 1911]; M. Loffredo, *Presenze slave in Italia meridionale (sec. VI-XI)*, „Schola Salernitana. Annali” 20, 2015, s. 11–46.

.....

Na drugim brzegu Adriatyku, wraz z rozpadem Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (1991–1992) niepodległość ogłosiły poszczególne republiki: Słowenia, której granica z Włochami stanowiła przez dziesięciolecia granicę żelaznej kurtyny, oraz Chorwacja, która najdłuższą swoją granicę – dalmatyńskie wybrzeże Adriatyku – dzieli z Włochami. W wyniku podziału Jugosławii powstała także Bośnia i Hercegowina. Natomiast Serbia, zjednoczona do niedawna z Czarnogórą, znacznie cierpi z powodu rzeczywistej separacji prowincji Kosowa zamieszkałej w większości przez populację albańską (por. kapsułka 3).

Kapsułka 3. Język albański

Język albański to język indoeuropejski (z grupy *satem*), używany w Republice Albanii oraz w graniczących z nią krajach (zwłaszcza w autonomicznej prowincji Serbii – Kosowie, które w 2008 r. jednostronnym aktem ogłosiło niepodległość), a także w niektórych gminach południowo-środkowych Włoch. Z perspektywy historycznej wciąż otwarte pozostaje pytanie, czy albański stanowi kontynuację starożytnego iliryskiego, używanego na adriatyckich wybrzeżach Półwyspu Bałkańskiego w czasach rzymskich. W takim przypadku Albańczycy byłiby potomkami ludów zamieszkujących Bałkany jeszcze przed napływem Słowian. Pierwsze dokumenty zapisane w języku albańskim pochodzą z XVI w. (*Mszał* wydany przez Gjona Buzuku w 1555 r.).

[Alberto Alberti]

Literatura: S. Demiraj, *La lingua albanese. Origine, storia, strutture*, Rende, CS 1997; B. Baldi, L. M. Savoia, *Cultura e identità nella lingua albanese*, „LEA. Lingue e Letterature d’Oriente e d’Occidente” 6, 2017, s. 45–77.

Do byłej Jugosławii należała także Macedonia Północna. Akronimem FYROM była określana w latach 1993–2019, czyli do momentu, kiedy upadło greckie weto w stosunku do użycia historycznego toponimu – Macedonia. Ta młoda republika, której język oficjalny – macedoński, został formalnie uznany po II wojnie światowej, graniczy z Bułgarią, z którą długo współdzieliła historię. To ostatnie państwo, które razem z Rumunią weszło niedawno do Unii Europejskiej, tworzy krąg krajów basenu Morza Czarnego, który umożliwia komunikację tych państw ze wschodnim światem słowiańskim, Kaukazem i Bliskim Wschodem (por. kapsułki 4, 5).

Kapsułka 4. Państwa południowosłowiańskie

Bośnia i Hercegowina (*Bosna i Hercegovina*) powstała jako niezależne państwo w następstwie układów z Dayton (stan Ohio, 21 listopada 1995 r.) zawartych między rządem serbskim, chorwackim i bośniackim, które położyły kres krwawej wojnie między państwami

byłej Jugosławii. Bośnia i Hercegowina to republika federacyjna podzielona na dwie główne jednostki administracyjne (Federację Bośni i Hercegowiny, Republikę Serbską oraz dystrykt Brčko). Stolica: Sarajewo (318 000 mieszkańców, 2016 r.). Powierzchnia: 51 210 km². Liczba ludności: 3 516 816 (2016 r.). Mniejszości: serbska i chorwacka. Język urzędowy: bośniacki, chorwacki i serbski. Religia: islam, chrześcijaństwo wschodnie i zachodnie.

Współczesna Bułgaria (*Republika Bălgarija*) powstała jako niezależne królestwo w 1878 r. po pięciu wiekach dominacji osmańskiej. W 1946 r. stała się republiką ludową, a od 2001 r. jest republiką parlamentarną. W 2004 r. weszła do NATO, a w 2007 r. do Unii Europejskiej. Stolica: Sofia (1 226 000 mieszkańców, 2016 r.). Powierzchnia: 111 000 km². Liczba ludności: 7 131 494 (2016 r.). Mniejszości: turecka i rumuńska. Język urzędowy: bułgarski. Religia: przeważa prawosławie, islam (mniejszość turecka).

Chorwacja (*Republika Hrvatska*) ogłosiła niezależność od Jugosławii 25 czerwca 1991 r. i jest republiką prezydencką. Wstąpiła do NATO 4 czerwca 2009 r. oraz jest członkiem Unii Europejskiej od 2013 r. Stolica: Zagrzeb (687 000 mieszkańców). Powierzchnia: 56 590 km². Liczba ludności: 4 213 265 (2016 r.). Mniejszości: serbska, bośniacka i włoska. Język urzędowy: chorwacki. Religia: przeważa katolicyzm, prawosławie (mniejszość serbska).

Macedonia Północna (*Severna Makedonija*) wprawdzie ogłosiła niezależność od Jugosławii 8 września 1991 r., ale oficjalnie została uznana dopiero 8 kwietnia 1993 r. Nazwa, pod którą Macedonia została uznana przez ONZ (1993 r.), była akronimem FYROM (Former Yugoslav Republic of Macedonia), następnie zmienionym na Macedonię Północną (12 lutego 2019 r.). Jest republiką parlamentarną. Stolica: Skopje (503 000 mieszkańców, 2016 r.). Powierzchnia: 25 710 km². Liczba ludności: 2 081 206 (2009 r.). Mniejszości: albańska, turecka, serbska, ormiańska i rumuńska. Język urzędowy: macedoński (na poziomie lokalnym albański). Religia: przeważa prawosławie, mniejszość islamska.

Czarnogóra (*Crna Gora*) proklamowała niezależność od Serbii w referendum z 21 maja 2006 r. Jest republiką parlamentarną, kandydatem do członkostwa w Unii Europejskiej. Stolica: Podgorica (165 000 mieszkańców, 2016 r.). Powierzchnia: 13 810 km². Liczba ludności: 628 615 (2016 r.). Mniejszości: serbska, albańska i bośniacka. Język urzędowy: czarnogórski. Religia: przeważa prawosławie, katolicyzm i mniejszość islamska.

Serbia (*Republika Srbija*) po rozpadzie Jugosławii w 1992 r. utworzyła z Czarnogórą związek państwowy Serbii i Czarnogóry (1992–2006), któremu kres położyło referendum ustanawiające niezależność Czarnogóry. Dnia 17 lutego 2008 r. większość mieszkańców autonomicznej prowincji Kosowa, posługująca się językiem albańskim, jednostronnym aktem ogłosiła niezależność. Ta jednak nie została uznana przez serbski parlament. Serbia, jako republika parlamentarna, jest kandydatem do członkostwa w Unii Europejskiej. Stolica: Belgrad (1 182 000 mieszkańców, 2016 r.). Powierzchnia: 88 360 km². Liczba ludności: 8 820 083 (2016 r.). Mniejszości: węgierska, chorwacka, czarnogórska i rumuńska. Język urzędowy: serbski. Religia: przeważa prawosławie, katolicyzm, protestantyzm i mniejszość islamska.